

אינטרטקסטואליות בפתגמים של יהודים מאיראן: שירה קלסית כהון תרבותי

גלית חזן־רוקם

הפתגם הוא סוגה ייחודית במערכת הסוגות של הספרות העממית. היא מצטיינת בהופעתה בקבצים למן מקורות עתיקים כגון ספרי קהלת ומשלי במקרא ועד תקשורת ההמונים בת ימינו בכל ערוצייה. הפתגם ממשיך למלא תפקידים מגוונים בשיח הציבורי, הדתי, הספרותי והפוליטי, כמו גם בהקשרים בין־אשיים. אכן סוגה זו הולמת לכתוב עליה לכבוד עמיתי וידידי עלי יסיף, שמחקרו מקיף טקסטים מתקופות קדומות ועד התרבות העממית בת זמננו.¹ המאמר מתבסס על מקטע של מחקר ארוך טווח המתקיים ב'מפעל הפתגמים', המפעל למפתוח פתגמי ישראל, במרכז לחקר

* זהו גלגולו החדש של מאמר שנכתב בעקבות הרצאה שנישאה בכנס הבין־לאומי על הקשרים בין אוראליות לבין כתב בעולם האיראני, שארגנו פרופ' שאול שקד וד"ר יוליה רובנוביץ באוניברסיטה העברית בשנת 2008. אני מודה לשני מארגני הכנס על ההזמנה להשתתף בו, ולד"ר יוליה רובנוביץ על הסיוע הרב שהושיטה לי בכל שלבי כתיבת המאמר ועל ידידותנו. גרסה אנגלית של המאמר, בשם 'Classical Poetry as Cultural Capital', G. Hasan-Rokem, in the Proverbs of Jews from Iran: Transformations of Inter-textuality' J. Rubanovich (ed.), *Orality and Textuality in the Iranian World: Patterns of interaction across the centuries*, Leiden 2015, pp. 307–315. כמו כן יבואו על התודה והברכה: פבל כץ, שהפיח רוח חדשה במחשוב המפעל למפתוח הפתגמים של המרכז לחקר הפולקלור במכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים; אורלי רחימיאן, שמומחיותה סייעה בשלבים קריטיים בכתיבת המאמר, וליטל בלינקר־צבע, על עזרתה במחקר, מהימנה ונבונה כתימד. מפעל מפתוח הפתגמים נתמך בשלבים שונים על ידי הקרן הלאומית למדע, על ידי משרד החינוך (והתרבות!) של מדינת ישראל, על ידי ועדת המחקר של הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים ועל ידי המכון למדעי היהדות על שם מנדל. אני מודה לחבריי עמיתי ד"ר חיים וייס, ד"ר עמוס נוי וד"ר דני שריא, ולקורא מטעם המערכת – עלום שם, בקיא ונדיב – על הערותיהם החשובות על טיוטת המאמר. הטעויות כולן שלי.

1 ראו במיוחד חיבורו המונומנטלי: סיפור העם העברי: תולדותיו, סוגיו ומשמעותו, ירושלים תשנ"ד.

הפולקלור של המכון למדעי היהדות על שם מנדל באוניברסיטה העברית בירושלים. המחקר מתנהל על פי עקרונות ודגם ניתוח שהתחלתי בפיתוחם במחקר שהוליד את ספרי הראשון,² בהשראת מחקר פולקלור הקשרי וסטרקטורליסטי שהחל להתבסס משנות השבעים ואילך.³ העקרונות והדגם הללו שימשו בסיס תאורטי ומתודולוגי לאופן עיצוב העיולים הארכיוניים של מחקר הפתגמים, והם זכו לפיתוחים שונים במשך שנות קיומו של המפעל, בסיוע חוקרים ותלמידים רבים שהשתתפו בעבודת המפעל. הנחת היסוד שעליה התבסס דגם העיול שנבחר כדי לשמש בסיס לניתוח פולקלוריסטי של החומר היא, שמשמעות הפתגם נובעת לא רק מצירוף המילים של מרכיבו הלשוני, אלא אף מן הגורמים ההקשריים והפרגמטיים שבהם הוא כרוך בקשר בל יינתק. בהתאם לכך, לפתגמים שנאספו במפעל הפתגמים במרכז לחקר הפולקלור, מצורף תיעוד פרי ראיונות שנערכו עם מסרני הפתגמים. תיעוד זה כולל ככל האפשר את המקור שממנו למדו או שמעו המידענים את הפתגם, את ציון המצב או האירוע שבו המידענים שמעו אותו, הצעות בדבר הקשרים או מצבים שבהם יכלו לתאר לעצמם שימוש בו, כמו גם מידע על מידת היכרותם עם סיפורים הקשורים לפתגמים שמסרו למראיינים.⁴ במפעל הפתגמים עומד לרשותנו,

G. Hasan-Rokem, *Proverbs in Israeli Folk Narratives: A Structural Semantic Analysis* (Folklore Fellows Communications 232), Helsinki 1982 2

ראו במיוחד, 'Proverbs in Society: The Problem of Meaning and Function', *Proverbium* (old series), 17 (1971), pp. 617–623; B. Kirshenblatt-Gimblett, 'Toward a Theory of Proverb Meaning', *Proverbium* (old series), 22 (1973), pp. 821–827; A. Krikmann, 'Some Difficulties Arising at Semantic Classifying of Proverbs', *Proverbium* (old series), 23 (1974), pp. 865–879; P. Seitel, 'Proverbs: A Social Use of Metaphor', *Genre*, 2 (1969), pp. 143–161; reprinted in W. Mieder and A. Dundes (eds.), *The Wisdom of Many: Essays on the Proverb*, New York 1981, pp. 122–139 3

מחקר אתנו-קבוצתי שהתנהל במפעל המחקר בשותפות עם ד"ר יצחק אטנולב ז"ל והתפרסם במלואו הוא ג' חזן-רוקם, אדם לאדם גשר: פתגמים של יהודי גורגיה בישראל, ירושלים תשנ"ג. כמו כן יושמו עקרונות המחקר במחקרים משותפים אחרים של תמר אלכסנדר ושלי: T. Alexander and G. Hasan-Rokem, 'Games of Identity in Proverb Usage: Proverbs of a Sephardic Jewish Woman', *Proverbium*, 5 (1988), pp. 1–14 4

וג' חזן-רוקם, 'סודות של מקום בפתגמים של יהודי תורכיה: העולם והבית', פעמים, 41 (תש"ן), עמ' 112–134; הנ"ל, "אין יום שלישי בלי שמש": גלגולי משמעות בפתגמים של אישה יהודייה ספרדייה, מקדם ומים, ד (תשנ"א), עמ' 275–286; הנ"ל, 'אלפא ביתא דרודקה: ריבוי משמעויות בהבניית אתוס באמצעות פתגמים אצל דוברת ספרדית-יהודית בירושלים', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יז (תשנ"ה), עמ' 63–87; ובמחקר של צביה טובי ושלי: צ' טובי וג' חזן-רוקם, 'הרכיב העברי בפתגמי נשים יהודיות מתוניסיה', י' טובי

בין יתר המקבצים, מקבץ הכולל כ-80 פתגמים שנאספו בישראל בשנות השמונים המוקדמות של המאה העשרים, בראיונות עבודת שדה שנערכו עם יהודים שהיגרו לישראל מאיראן.

מתיעוד הפתגמים הללו אפשר ללמוד שמספר ניכר מביניהם, ליתר דיוק 28 פתגמים שהם כשליש מן המקבץ, מיוחסים בשם למשורר או מזוהים בדרך כלשהי כשירה פרסית קלסית שהיא בעלת מעמד ויוקרה מרכזיים במסגרת התרבות הפרסית בכלל. תופעה זו נראית לי כבעלת משמעות מיוחדת לתרבותם של יהודי איראן, ואפשר שלאיראנים באשר הם, ובכל מקרה ראויה לפרשנות תרבותית שאותה אנסה לערוך במסגרת ידיעותיי. במאמר זה אתייחס לנקודות הבאות: א. מובאות (ציטטות) כתת-סוגה פתגמית ותפקודן כ'הון תרבותי', ב. ניתוח טקסטואלי של אחדים מ-28 הפתגמים האיראניים שמקורם בשירה הקלסית, ג. ניסיון לפרשנות חברתית-תרבותית של שילוב שורות שירה קלסית בפתגמים של יהודים יוצאי איראן בישראל.

א. מובאות (ציטטות) כתת-סוגה פתגמית וכהון תרבותי

השימוש במובאות מטקסטים קנוניים או בעלי יוקרה תרבותית כפתגמים הוא תופעה ידועה, אם כי לא רבים הם חוקרי הפתגמים (פרמיולוגים) שניסו להציע דגמים בעלי אופי תאורטי ומתודולוגי לכירורה. בהזדמנויות אחדות בעבר עסקתי בשימוש פתגמי בפסוקי מקרא בספרות העממית היהודית בכתב ובעל פה,⁵ בהתבסס

ו' אביצור (עורכים), בין עבר לערב: המגעים בין הספרות הערבית לבין הספרות היהודית בימי הביניים ובזמן החדש, ב, תל אביב תשס"א, עמ' 139-162. הפיתוח התבנית של המחקר במאגר המידע המקוון הוצג במחקר משותף שלי ושל פבל כץ: G. Hasan-Rokem and P. Kats, 'From a Structural Semantic Analysis towards a Computational Proverb Classification Framework', K. McKenna (ed.), *The Proverbial 'Pied Piper'* [A Festschrift Volume of essays in Honor of Wolfgang Mieder on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday], New York 2009, pp. 111-125

חזן-רוקם, פתגמים (לעיל הערה 2), עמ' 54-69; וכן: ג' חזן-רוקם, 'הפסוק המקראי כפתגם וכציטוט: עיון במשמעויות של "כי עוף השמיים יוליך את הקול" בספרות חז"ל ובסיפורת העממית', מחקרי ירושלים בספרות עברית, א (תשמ"א), עמ' 155-166. תופעה זו קיימת גם בקרב גאורגים וביניהם יוצאי גאורגיה בישראל, ראו חזן-רוקם, אדם לאדם (לעיל הערה 4), עמ' 50, 89-90, 113, שימוש פתגמי של שורות מן האפוס הגאורגי הלאומי, ראו ש' רוסתוליי, עוטה עור הנמר, תרגום מגרוזית: ב' גפונוב, עריכה ספרותית א' שלונסקי |התמונות מאת מאמוקה תאוואכאראשווילי, מתוך כתב יד מהמאה השבע עשרה, מרחביה 1969. על היחס בין פסוקי מקרא, פתגמים וקנוניזציה של טקסטים ראו גם G. Hasan-Rokem, 'Negotiating Canons: Rabbinic Proverbs between Oral Tradition and Scripture', C. Grandl and K.J. McKenna (eds.), *Bis dat, qui cito dat: Gegengabe in Paremiology*,

על מושג האינטרטקסטואליות.⁶

אפשר לתאר את פעולת האינטרטקסטואליות ככלל, ובמיוחד בפתגמים,

כהתרחשות בחמש רמות:⁷

1. זיהוי הצירוף החדש
2. זיהוי ההקשר הקודם
3. פירוש הצירוף החדש
4. פירוש הקשר בין שני ההקשרים
5. פירוש הטקסט בהקשרו החדש

נראה שקל לקבוע שזיהוי הצירוף החדש ככזה חייב להיות השלב הראשון של הפעולות הפרשניות, אולם נדמה לי שאין דרך לקבוע מה עשוי להיות סדר הפעולות הבאות המסומנות כרמות משמוע נפרדות. ייתכן שאפשר יהיה לקבוע אם פעולות אלה ייעשו בסדר לינארי או באופן בוזמני באמצעות ידע בתחומי הקוגניציה.

בניגוד למובאות רגילות שמשמשות מתחייבות פעולות בכל חמש הרמות שנמנו לעיל, כאשר מובאות משמשות כפתגמים ומאבדות את ייחוסן למקור ידוע, כגון השימוש הפתגמי ב'עוף השמים יוליך את הקול' (המבוסס על קהלת י 20), שאת שימושו בסיפור עממי שבעל פה מפי יוצאי בוכרה אחדים ניתחתי בעבר,⁸ רק שתיים מחמש הרמות המוצגות לעיל הכרחיות ממש, והן פירוש הצירוף החדש ופירוש הטקסט בהקשרו החדש. מידת הגיוון של פירוש ההקשרים הקודמים של המובאה המשמשת כפתגם, מותנית ברמת הזיהוי של הדוברים ושל קהליהם את המובאה בהקשרה הקודם בהתאם לידיעותיהם. בכך מותנית גם מידת גיוון האקטואליזציה

Folklore, Language, and Literature [Honoring Wolfgang Mieder on His Seventieth Birthday], Frankfurt am Main 2015, pp. 163–179

6 מקורו של מושג מרכזי זה בחקר הפואטיקה בת ימינו הוא בעבודותיו של מיכאיל בחטין, והוא פותח בין היתר על ידי יוליה קריסטבה וזויה בן-פורת. ראו M. Bakhtin, *Problems of* ראו *Dostoevsky's Poetics*, trans. R. W. Rotsel, Ann Arbor 1973; J. Kristeva, 'Revolution in Poetic Language', *The Kristeva Reader*, ed. T. Moi, Oxford 1986, pp. 89–136, esp. p. 111; eadem, 'Word, Dialogue, and Novel', *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, ed. L.S. Roudiez, trans. T. Gora, A. Gardine and L.S. Roudiez, New York 1980, pp. 64–91, also reprinted in *The Kristeva Reader*, 2, ed. T. Moi, Oxford 1986, pp. 34–61 (1985), עמ' 170–178.

7 ראו חזן-רוקם, הפסוק המקראי (לעיל הערה 5), וכן חזן-רוקם, פתגמים (לעיל הערה 2), עמ' 55.

8 ראו חזן-רוקם, פתגמים (לעיל הערה 2), עמ' 57–64, וכן חזן-רוקם, הפסוק המקראי (לעיל הערה 5).

של ההקשרים הקודמים העשויה להתרחש אצלם. בעוד במובאה הרגילה ההקשר הקודם ספציפי, נזכר במפורש או מונח כידוע, הרי בפתגמים – גם במובאות המשמשות כפתגמים – ההקשרים הקודמים מותנים בידיעות קודמות, והם עשויים להיות בלתי מסוימים ולהשתייך לאותה מערכת לשונית ותרבותית שאותה כינה רומן יאקובסון בעקבות פרדינן דה סוסיר בשם 'לאנג', מסגרת התייחסות ומאגר משמוע בעל אופי פרדיגמטי שהצטבר אצל יחידים וקהילותיהם.⁹

הפתגמים הנדונים במאמר זה נרשמו אמנם כולם כתגובות לשאלה 'אילו פתגמים בשימושך או ידועים לך?', אולם מעמדם בין פתגם לציטוט נע בהתאם למידת הייחוס למשורר זה או אחר, וכך גם 'מידת הפתגמיות' המיוחסת להם היא מגוונת.¹⁰ יש לנו אם כן עניין ביישום הבחנותיו של סטפן מורבסקי על תפקודן של מובאות באופן כללי, בדגם הקרוב כרוחו לדגם שהוצע על ידי יאקובסון הנזכר לעיל:¹¹

1. התפקוד המעורר והמרחיב, המשנה את משמעות הציטוט באופן כולל;
2. התפקוד הסמכותי, המקנה לפעולת הדיבור ולציטוט החדש כמו גם למבצעו מסמכותו של המקור הקודם;
3. התפקוד הקישוטי, המקנה לציטוט החדש מתכונותיו הפואטיות של ההקשר הקודם;
4. התפקוד של הבקאות, המקנה למבצעי הציטוט החדש מעמד של מומחים בידע תרבותי.¹²

היות שבתופעת 'המובאה השירית כפתגם' אפשר להבחין בכל מגוון התפקידים הללו, ומאחר שתרומתם להעלאת קרנם של המשלבים את המובאות הללו בדיבורם בקרב קהילתם ברורה, אפשר להגדיר את השימוש הפתגמי בשורות שירה קלסית כ'הון תרבותי' על פי פייר בורדייה.¹³ המושג 'הון תרבותי' מתייחס לבעלות על

9 ר' יאקובסון, 'בלשנות ופואטיקה', הנ"ל, סמינטיקה, בלשנות, פואטיקה: מבחר מאמרים, בעריכת א' אבן-זהר וג' טורי, תל אביב תשמ"ו, עמ' 138-166.

10 S. Arora, 'The Concept of Proverbiality', *Proverbium*, 1 (1984), pp. 1-38; reprinted in W. Mieder (ed.), *Wise Words: Essays on the Proverb*, New York 1994, pp. 3-29. ראו גם ח' וייס, 'האם שכר הקש את גב הגמל? שלושה היבטים תאורטיים בחקר הפתגם', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כא (תשס"א), עמ' 163-182.

11 S. Morawski, 'The Basic Functions of Quotation', A. Greimas et al. (eds.), *Sign, Language, Culture*, The Hague 1970, pp. 690-705. ספרה של רות פינגן סוקר חומר אמפירי עשיר המבוסס על שאלונים בקרב אוכלוסייה בת ימינו באנגליה, ויש בו עדות לתכיפות הציטוט ממקורות כתובים רבים, במיוחד מהתנ"ך, מהברית החדשה ומכתבי שייקספיר. R. Finnegan, *Why Do We Quote: The Culture and History of Quotation*, Cambridge 2011. על נושא זה במיוחד בעמ' 17-22.

12 מורבסקי (שם), עמ' 692-696.

13 P. Bourdieu, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, ed. 13

מאגרי ידע, שמקורם בהשתייכות חברתית שיש בה כדי להנגיש לבעליהם הזדמנויות נוספות בזירה החברתית והתרבותית. הון תרבותי נרכש בדרך כלל מן ההביטוס של בעליו, לאמור: מהאתרים החברתיים שבהם עוצבו מבחינה תרבותית, כשהבית והמשפחה הם לרוב הביטוס דומיננטי, במיוחד בחברה מסורתית, אך לא רק בה. הבנת השימוש בפתגמים בכלל, ובשורות שירה כפתגמים באופן מיוחד, עשויה להתעשר עוד אם נפרש את התפקודים הרטוריים-הפרגמטיים הבסיסיים שהוצעו על ידי מורבסקי כטקטיקות המעניקות כבוד, מעמד ואולי אפילו כוח, זאת על פי הגדרת מושג הטקטיקות במסגרות רחבות יותר של אסטרטגיות תרבותיות שהגדיר מישל דה סרטו כמנגנוני פעולה של יחידים ושל קבוצות בשדה התרבות.¹⁴ קישור זה יאפשר לנו לדון בהמשך בזיקה שבין היחידות הלשוניות הקטנות הללו להשתלבותן בתהליכים חברתיים ותרבותיים רחבים.

ב. ניתוח טקסטואלי של פתגמים ממקבץ הפתגמים הפרסיים, שהם שורות של שירה קלסית

במפעל למפתוח הפתגמים שבאוניברסיטה העברית רשומים הפתגמים בתעתיק עברי ובתעתיק פונטי בינלאומי IPA.¹⁵ המרואיינים מסרו את הפתגמים בלשון המקור בליווי תרגומם לעברית, וכן התבקשו למסור את פירוש הפתגם ודברי הקשר בהתאם לזכר לעיל. לפיכך הדברים יובאו להלן בתעתיק העברי, בתרגום העברי של המרואיין, בכתוב פרסי מקובל ובתעתיק הפונטי הבינלאומי.¹⁶ בחלק מהמקרים אביא תרגומים לאנגלית מן הקובץ המעולה של המילונאי וחוקר הפתגמים סולימאן חיים, העשויים לסייע בפירוש הטקסט.¹⁷

עליי להוסיף כאן פרט ביוגרפי שאולי יאיר את עיסוקי בפתגמים הללו באור נוסף. את קובץ הפתגמים הפרסי-האנגלי של סולימאן חיים רכשתי בטהראן, בחנות הספרים של האחים ברוכים, מו"ל הספר, בזמן טיול באיראן בחברת בן זוגי פרדי

and introduced by R. Johnson, Cambridge 1983; P. Bourdieu and J.-C. Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture*, trans. R. Nice [with a foreword by T. Bottomore, preface by P. Bourdieu], London 1990

M. de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, trans. S. Rendall, Berkeley 1984 14

International Phonetic Alphabet 15

תודתי לד"ר יוליה רובנוביץ שלא חסכה מאמץ לאתר את הפתגמים הנדונים כאן בקבצים מוסמכים בלשון המקור וללמדני את תוכנם ואת דקויותיהם, לפי מידת השגתי. 16

S[oleyman] Haïm, *Persian-English Proverbs*, Tehran [Beroukhim Booksellers] 17

1956. הקובץ ייקרא להלן בקיצור: 'חיים'.

רוקם בסתיו 1972. למען סבר את האוזן ואת הלב אוסיף, שהגענו לאיראן באוטובוס גיל בקו איסטנבול-טהראן ושכנו ממנה לישראל במטוס אל על.¹⁸ הטקסט הראשון שאדון בו נרשם מפי מר שלמה נוריאלי, יליד שנת 1922, מן העיר יזד שבמרכז איראן. מר נוריאלי רואיין על ידי חתנו, מר אבי גדיאן, שהיה תלמידי בחוג לספרות עברית ובתכנית לפולקלור יהודי והשוואתי (כיום התכנית לחקר פולקלור ותרבות עממית). מר נוריאלי ניסח את דבריו כציטוט ישיר וצירף אליו את תרגומו לעברית:

סְעֵדִי: אֶסְלָה בַּאד נִיקוּ נְגָאֲרָדָד צ'וֹן כֶּה בּוּנִיאַדָּאשׁ כְּאָדָּס
הרע מיסודו לא יכול להיות טוב משום ששורשיו הם ברע.
سعدی: اصل بد نیکو نگردد چون که بنیادش بدس (= بد است)

Asl-e bad niku nagardad chon ke bonyād-ash bad-as (=bad-ast)

בקובץ הפרסי-האנגלי של חיים (עמ' 30) נכתב: Sa'di: One of bad origin will not become good as his very foundation is bad
בתרגום אנגלי:¹⁹ The training of the unworthy is water on the duck's head (literally: is like walnuts on a dome). ראו גם מקבילות רבות בקובץ הפתגמים הפרסי הגדול של דהח'רא.

מר שלמה נוריאלי, אשר הגיע לישראל בשנת 1952, מסר כי הקשר השימוש של הפתגם הוא התייחסות כללית לרשע שלעולם לא ישתנה, וכי מקור הידע הוא 'לימודי שירה פרסית קלסית בבית הספר'. תיאורו את מהלך חייו כלל שבע שנות לימוד בבית ספר כ"ח [כל ישראל חברים] או בשמו הצרפתי: 'אליאנס איזרואליטי' וחודשים אחדים בבית ספר זורואסטרי, שכן העיר יזד היא מרכז חשוב של הדת הזורואסטרי. לאחר תקופה קצרה בבית הספר הזורואסטרי חש צורך לעזוב את בית הספר, שכן הלימודים בו היו כרוכים בשיעורים שהתנהלו בשבת, וכן משום שנאלץ להתחיל לעבוד כדי לסייע בפרנסת המשפחה לאחר מות אביו. דוגמה נוספת הוצגה גם היא כשורת שיר של סעדי:

סְעֵדִי, רָאס רָאוּוּאן, גִּיָּה, סְאָדָּאֵת בּוּרְדָּאן/ רָאָסְטִי – כּוֹן, כֶּה בָּא – מַאֲנָל
נַא רָאָסָן בָּאג' רֶפְתָּאָר.

סעדי, ההולכים בדרך הישר, אומר, לכו באושר. ישר דרכך, כי למחוז חפצם לא יגיעו הולכי הדרך העקומה.

18 תיאור המסע עתיד להתפרסם באנגלית.

19 למקבילות בקובץ הפתגמים הפרסי הגדול של דהח'רא, ראו תחת העיול הראשי: az mār nazāyad joz mār bachche (מן הנחש לא ייולד דבר אלא אלא [בן נחש]), Dehkhodā 1352/1973, I, p. 180, V, וראו גם שם עמ' 146.

Sa'di: Rās(t)-ravān guyā sa'ādat bordan[d] /
 rāsti kon ke be-manzel narasan[d] kaj-raftār
 ההקשר: כשהדובר רוצה לגלות ידענות בכל הקשור לשירה הקלסית בפרס.
 לעתים ישתמשו בפתגם כדי להטיף מוסר לבן הסורר (אך במקרה זה ישנו
 את הפתגם לשפת היום יום).²⁰
 سعدی: راس روان [راست روان], گویا, سعادت بردان/
 راستی کن که به منزل نرسن [نرسند] کج رفتار

גם במקרה זה ציין מר נוריאל שמקור הידע שלו הוא בית הספר, והדגיש את תפקוד השימוש בפתגם כהפגנה של ידיעת השירה הפרסית הקלסית. מדבריו עולה הדגשה של תפקוד הבקאות, שאותה זיהה מורבסקי בדגם שהציע לניתוח מובאות. במקרה הנוכחי הוסיף המידען את הפרט על האפשרות לשינוי הסגנון הפואטי הגבוה של הטקסט ללשון יום-יומית יותר, במקרים שבהם נועד לפתגם תפקיד חינוכי, והפגין בכך מודעות מוגברת לסגנון הגבוה של השירה הקלסית.
 הדוגמה שלהלן הציגה מקרה מעניין במיוחד של אינטרטקסטואליות:

סעדי: ח'וֹדָא ח'וֹרָא שְנֵאח'ת/ כֶּה שאח'ש נְדָאד.
 סעדי (כתב): אלוהים את החמור הכיר/ כשלא נתן קרניים
 خدا خررا شناخت / که شاخش نداد

Khodā khar-rā shenākht / ke shākh-ash nadād

ובקובציהם של חיים ודהח'דא: God saw the donkey, He did not give it horns
 God knew (the nature) of the ass, therefore he wouldn't give²¹; (אצל חיים)
 it horns (אצל דהח'דא).²²

20 חיים ודהח'דא שניהם אינם מביאים שורת שיר זו כפתגם בקובציהם, אלא כבית שלם ובודד משירת שבח (בצורת קצירה) של סעדי. ייתכן שהבית שובש בזיכרונו של המידען או ברישמו של המראיין ומכאן גם התרגום המשובש. הנוסח המקורי שאותר על ידי ד"ר יוליה רובנוביץ הוא: Sa'diyyā, rāst-ravān gu-ye se'ādat bordand / rāsti kon ke be-manzel narasand (O, Sa'dī, those walking the path kaj-raftār (Furūghī 1320, IV, p. 27) of righteousness, won the ball of happiness / Behave straightly/justly, since the one who walks the bent road (lit., who behaves crooked) will not arrive at a destination
 21 ראו חיים (לעיל הערה 17), עמ' 165; דהח'דא (לעיל הערה 19), ב, עמ' 171.
 22 חיים ודהח'דא מפנים לשורה פתגמית אצל סעדי שניסחה שונה. אצל חיים (שם), עמ' 14: ān do shākh-e gāv agar khar dāshti / yek shekam dar ādami nagozāshti ('If the ass .had the two horns of the ox, he would not allow human beings to approach him'.)
 אצל דהח'דא (שם), עמ' 53, גם: yak shikam dar ādamī nagudhāshti ובתרגום לעברית: 'הוא לא היה משאיר אפילו בטן אחת [ללא פגע] לבני האדם'.

רושם הפתגם, מר גדיאן, תיאר את הקשר השימוש בפתגם, שהיה חלק מן האירוע שבו ראיין את חמיו, כדלהלן: 'כשהתפתחה שיחה על נושא בריאת העולם ע"י הקב"ה העלה חמיו [מר שלמה נוריאן] את הפתגם בהקשר אסוציאטיבי לאחר שסופרה בדיחה על חמור' [למרבחה הצער, הברדיחה לא נרשמה בדיווח הריאיון]. כלומר, פתגם זה לא נמסר כתשובה לשאלת ריאיון על פתגמים, אלא נאמר כתגובה ספונטנית במסגרת השיחה שהתנהלה בין מר נוריאן לבין חתנו. את מוצא המשפט, אשר זוהה בקובצייהם הפרסיים של חיים ושל דהח'דא כשורה של סעדי, זיהה מר נוריאן דווקא כ'בית אבא'. למעשה יש לפתגם זה מקבילה קרובה מאוד בתוכנה במקור יהודי קנוני, במסכת סנהדרין בתלמוד הבבלי: 'אמר מר זוטרא בר טוביה אמר רב היינו דאמרי אינשי: גמלא אזלא למיבעי קרני, אודני דהוו ליה גזיון מיניה'.²³ תרגום הפתגם התלמודי ונוסחת הצגתו: 'כמו שאומרים האנשים: הגמל הלך לבקש קרניים, את האוזניים שהיו לו גזו לו'.²⁴ ראוי לציון שהפתגם מובא בתלמוד הבבלי כלשון פתגם עממי מובהק, והוא מיוחס לחכם ושמו רב, שמשמו נמסרו פתגמים רבים למדי המובאים בנוסחת הצגה של 'היינו דאמרי אינשי'.

23 בבלי, סנהדרין קו ע"א. זהו נוסח דפוס וילנה, להלן גרסאות חלופיות על פי מאגר עדי נוסח התלמוד על שם סול ואוולין הנקינד של מכון שאול ליברמן, שאין בהן כדי לגרוע או להוסיף על משמעות נוסח הדפוס, ונוסח כתב יד הרב הרצוג 1 נראה מפליג: כ"י פירנצה II-9: 'אמ' רב זוטרא בר טוביא אמ' רב הינו דאמרי אינשי גמלא אזל למיבעיא קרני אוני דהוו להו גזוניהו מיניה'. כ"י יד הרב הרצוג 1: 'אמ' רב בא אמ' מר זוטרא בר טוביה אמ' רב הינו דאמרי אינשי אזל גמלא למיבעי קרני קטלונהו לאוניה'. כ"י קרלסרוהה רויכלין 2: 'אמ' רב זוט' בר טוביה אמ' רב הינו דאמרי אינשי גמלא אזיל למיבעי קרני אודני דהוו להו (בזנהו)גזרוניהו מיניה'. כ"י מינכן 95 א: 'מר זוט'ר בר טובי' א' רב היינו דא' אינשי גמל' אזל' למיבעי קרני [קרני לא עבדו ליה] אדניה דהוו ליה גזויה מיני'. דפוס ברקו (?) 1479: 'אמ' מר זוטרא בר טוביה אמ' רב הינו דאמרי אינשי גמלא אזלא למיבעי קרני אודני דהוו ליה גזיון מיניה' (סימן השאלה הוא במקורו במאגר המידע; התאריך והמקום מתייחסים לדפוס שונצינו של מסכת סנהדרין).

24 קריין מטעם המערכת הוסיף הערה חשובה שברצוני לצטט כניסוחה: 'הפתגם הפרסי השגור "אלוהים הכיר את החמור, על כן לא נתן לו קרניים", מופיע לרוב לציון חוסר אינטליגנציה והיעדר כושר אבחנה והסכנות שכרוכות בתכונות אלה. המשל התלמודי (תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין), קרי "הגמל הלך לבקש קרניים, את האוזניים שהיו לו גזו לו", מופיע, כך נראה, בהקשר של החמדנות והנוק שנובע מתאוות יתר (ולא כתוצאה מחוסר אינטליגנציה, כפי שעולה מהפתגם הפרסי). באותו עניין, הביטוי "בית אבא", בו משתמש המסרן שלמה נוריאן לציון המקור של הפתגם (בדבר החמור), איננו מצביע בהכרח על מקור או מוצא יהודי של הפתגם. המסורת האוראלית של יהודים דוברי פרסית (שבתקופה הטרנס מודרנית הונחלה, בין יתר הערוצים, מאב לבן) הייתה רוויה בהשפעות לשוניות ורעיוניות ממקורות פרסיים-אסלאמיים מגוונים'.

לנו כמובן עדויות מספיקות מן הכתוב כדי לטעון למסורת מקומית בכלית/איראנית של הפתגם בשלב זה, אולם אפשר שדברי מר נוריאל על ששמע את הפתגם בבית אביו אינם נטולי בסיס לגמרי. זווית ראייה זו מקבלת כיום אישוש מוגבר מכיוון המחקר הממקם את יצירת התלמוד הבבלי בהקשרו האיראני המובהק.²⁵ לצערנו לא התאפשר ריאיון חוזר עם מר שלמה נוריאל ז"ל, שכן הוא הלך לעולמו בשנת 2008, אולם העובדה שפתגם זה התקשר בזיכרונו לבית אבא, ולא לחינוך הפורמלי שקיבל בבית הספר ולשירה הקלסית שאותה הזכיר במפורש ביחס לפתגם הקודם שנדון כאן, אינה נראית נטולת בסיס. עם זאת, הוא גם לא ייחס במפורש פתגם זה למקורות יהודיים, לא קנוניים ולא כאלה שבעל פה, כפי שעשה במקרים אחרים, וכך הותיר את מעמדו של הפתגם בחלל הביניים של המסורת שבעל פה ששמע בבית אבא, ושלה מקורות השראה אפשריים מרובים.

להשוואה נביא את הפתגם הבא, שנאמר מפי אחיו של מר שלמה נוריאל, מר יוסף נוריאל, ונזכר בו בצורה מפורשת טקסט יהודי קנוני ומקודש:

כי תישא – סָארְמָה פִּיסָה

כי תישא – הקור נרקב [והלך לו]

ki tissa – sarmā pisā [ast]

לדברי מר יוסף נוריאל, נאמר הפתגם על ידי אחד המתפללים בשבת שקדמה לפרשת 'כי תישא', שבת 'תצווה', המשתלבת במחזור הקריאה השנתי בראשית האביב. מר יוסף נוריאל הוסיף שהצגת הפתגם הייתה בנימה מבודחת, זאת כנראה בשל הלשון העממית שלו. בכך התכוון ככל הנראה להטיה האופיינית ללשון מדוברת של הנשוא השמני pis-ast, כדי לייצר את החרוז המדויק ל'כי תישא'. אפשר כמובן שתוכן הפתגם עצמו הוא שעורר מבוכה מבודחת בגלל אזכור של פגם גופני, באשר המילה שתורגמה כ'נרקב' רומזת במיוחד למין פריחה או גֶבֶב (אקזמה).²⁶ ידוע שפגמי גוף מעוררים למרבה הכושה והצער צחוק אצל בני אדם, כפי שהבחין

25 גל חדש במחקר ההקשר האיראני של התלמוד הבבלי מצטיין בהעמקה בידע על העולם הפרסי הקודם על לשונו ודתו, כשהחלוץ בראש מחנה זה הוא יעקב אלמן. ספרו של שי סקונדה הוא תרומה מרתקת וחשובה בנושא, והוא למעשה המבוא השיטתי הראשון לנושא: S. Secunda, *The Iranian Talmud: Rereading the Bavli in its Sasanian Context*, Philadelphia 2010

26 אני מביאה כאן את הערתה הלשונית מאירת העיניים של ד"ר יוליה רובנוביץ:

... sarmā pis-e (= ast)

pis – 1) (noun) eczema, spots on skin;

2) (noun) one who is having eczema;

3) (adj.) filthy, foul, rotten, dirty

מיכאיל בחטין בספרו על היסודות מעוררי הצחוק ביצירת הסופר הצרפתי פרנסואה רבלה.²⁷ הגם שמדובר בפתגמים שנמסרו על ידי שני אחים ולא על ידי אותו אדם עצמו, יש מקום להשוות בין המבוכה המתנסחת כבדיחות הדעת המלווה הצגת פתגם בלשון המדוברת היהודית, לבין הגאווה שבה הוצגה הבקיאות התרבותית במקורות השירה הפרסית הקלסית.

השימוש בשמות שבתות מיוחדות על פי הפרשה הנקראת בהן מקשר שימוש פתגמי זה למנהגים רווחים בין יהודים בתפוצות השונות, כגון פתגם המובא על ידי חוקר הפולקלור יום טוב לוינסקי לפרשה זו עצמה, פרשת 'כי תישא'.²⁸

ג. הצעות לפרשנות חברתית תרבותית של השימוש בשורות מן השירה הפרסית הקלסית בפתגמים של יהודים יוצאי איראן בישראל

שיטת הניתוח המפורטת שהוצגה דורשת חומר הקשרי רב, וזו הסיבה למדגם המצומצם יחסית שהוצג לעיל. אך למרות המדגם המצומצם הזה, יש בפתגמים של יהודים יוצאי איראן המתייחסים לשירה הפרסית הקלסית כדי ללמדנו דברים אחדים שלהם השלכות כלליות יותר לחקר הפתגם, במיוחד באשר לאפשרות של הסוגה לשמש כהון תרבותי כפי שהוצע לעיל. ראשית, נראה שיש בדוגמאות המעטות הללו כדי לסתור את טענתו העקרונית של ארצ'ר טיילור במונוגרפיה התשתיתית שלו 'הפתגם' (*The Proverb*), שעל פיה בסוגת הפתגם, ההבחנה בין פתגמים 'מלומדים' ל'עממיים' היא חסרת משמעות.²⁹ אין ספק שקיימת תנועה בין מקורות ספרותיים למקורות עממיים שבעל פה, ואף בתוך הפתגמים יש השראות מקורפוסים שונים באופיים, כגון בדוגמה האחרונה המתייחסת לתלמוד הבבלי. לעומת זאת התברר בבירור שאומרי הפתגמים כמו גם קהל השומעים שלהם מבחינים במידת היוקרה מצד אחד, ובאינטימיות מצד אחר, בין פתגמים מקורפוסים כתובים קלסיים של החברה, הכוללת יהודים ולא־יהודים, לבין קורפוסים פנים־אתניים. כך, השתמע מדברי הפירוש וההקשר שנמסרו מפי המידען, שאפשר שהפתגם הפרסי־היהודי המתייחס לפרשה מן התורה נתפס כבעל 'ערך חליפין' פחות מפתגמי הקורפוס

M. Bakhtin, *Rabelais and His World*, trans. H. Iswolsky, [Cambridge 1965] 27
Bloomington, IN 1984 לעניין זה ראו במיוחד עמ' 303-436.

28 יום טוב לוינסקי מביא פתגם ביידיש המזכיר את שבת 'כי תישא' בחלק הראשון (מתוך שלושה) של מאמרו 'השבתות המיוחסות במנהגי ישראל' (א), רשומות (סדרה חדשה), א (תש"ו), עמ' 95-114; שם, בעמ' 113: "ערך האלט ביי כי תשא" – הוא עומד ב"גסיסה" היינו קרוב למות'. אני מודה לד"ר דני שרירא על הפניה זו בין שאר הערותיו המחכימות.

A. Taylor, *The Proverb*, Cambridge, Mass. 1931, p. 5 29

הכתוב הכלל פרסי. אפשר גם שההעדפה משקפת התייחסות חיובית למודרניזציה ולחילון הכרוך בה, תגובה שהייתה אופיינית יותר לשנות השמונים המוקדמות של המאה העשרים מאשר לתקופתנו.³⁰

הדיון הקצר שהוצג במאמר זה מאשש את ההבחנה בדבר מעמדם של פתגמים כסוגה המתווכת בין מסורות שבעל פה למסורות שבכתב, תיווך המתקיים לשני הכיוונים, כפי שעלה למשל ממחקר שערכתי על הפתגמים בתרגומים העבריים של הרומן 'דון קיחוטה' מאת מיגל סרוונטס.³¹ עניין זה משתקף גם בעובדה שהפתגם מן התלמוד הבבלי, המתקבל בימינו כמצוטט ממקור כתוב וקונני, מוצג בטקסט העתיק עצמו כנישא בשרשרת של כמה דורות של חכמים בבליים בלשון 'היינו דאמרי אינשי'. נוסחת הצגה זו מופיעה בספרות חז"ל מעל 150 פעמים, ומייצרת קורפוס בעל דימוי אוראלי או מעין אוראלי. למדנו מדברי מר שלמה נוריאל על התייחסות מפורשת לבית הספר שבו למד ולמעמדה של השירה הפרסית הקלסית במערכת לימודיו, כעל מקור חשוב לפתגמים ששימשו אותו בדיבורו. גם אייזיבנותם של הייחוסים ושל שינויי הנוסח אינם מפתיעים בסוגה הנודדת הלוך ושוב בין היצירה שבעל פה לזו שבכתב.

בהקדמה למאמר מתורגם מאת משה (מוריץ) שטיינשניידר, אחד מחלוצי חקר הספרות העממית היהודית במקורות קלסיים ובטקסטים שהושפעו מהם, במיוחד טקסטים מן המזרח וביניהם קובצי סיפורים פרסיים מימי הביניים, הצביע עלי יסיף על הרלוונטיות הגדולה של מושג האויקוטיפ, הסיגול התרבותי, לדיון במעברים מתרבות לתרבות ובתהליך ההכלה המתמיד של מקורות מלשונות רבות ומתרבויות מגוונות בתוך התרבות היהודית.³² יסיף עמד גם על חשיבותו של מנגנון זה בניתוח

30 השו"ע יסיף, 'חקר הפולקלור ותהליך חילונה של התרבות היהודית בעת החדשה', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כח [מרקמים: תרבות, ספרות, פולקלור, גלית חזן-רוקם, ב (תשע"ג)], מחקרי ירושלים בספרות עברית, כה (תשע"ג), עמ' 485-501.

31 G. Hasan-Rokem, 'Formas literarias de oralidad: los refranes ens las traducciones al hebreo del Quijote', R. Fine y S. Lopez Navia (eds.), *Cervantes y las religiones: actas del coloquio internacional de la asociacion de Cervantistas (Universidad Hebrea de Jerusalem, Israel 19-21 de Diciembre de 2005)*, (Biblioteca Aurea Hispanica, 51), Madrid 2008, pp. 453-472; reprinted as: 'Literary Forms of Orality: Proverbs in the Hebrew translations of "Don Quijote"', *Proverbium, Yearbook of Paremiology*, 24 (2007), pp. 189-206

32 מ' שטיינשניידר, 'על הספרות העממית של היהודים', מבוא מאת ע' יסיף, פעמים, 129 (תשע"ב), עמ' 161-172. על מושג האויקוטיפ בספרות העממית היהודית ראו D. Noy, 'The Jewish Versions of the "Animal Languages" Folktale (AT 670): a Typological-Structural Study', J. Heinemann and D. Noy (eds.), *Studies in Aggadah and Folk-*

הספרות העממית בישראל כגלגול של מסורות מובחנות במוצאן.³³ גם במקרים שנדונו לעיל מתקיימים תהליכי סיגול כאלה, כאשר בהקשר הישראלי מתגלם גלגול חדש של יחסי הלשונות שבפי הדוברים: לשון הדיבור – במקרה זה הפרסית היהודית; לשון התרבות של חברת הסביבה (הקודמת) – הפרסית הקלסית; לשון הטקסטים היהודיים הקדומים, במקרה זה ארמית בבליית, ועתה אף לשון הדיבור של חברת הרוב הקולטת והשלטת – העברית. בכך מתגלה תכונת הסיגול וההסתגלות כאחד המנגנונים היצירתיים החשובים ביותר ביצירה הספרותית העממית.³⁴

זאת ועוד: בחברה הרב מוצאית הישראלית, שמעמד היחידים בה נקבע לעתים קרובות על פי מוצאם, השימוש המודגש והמודע לעצמו שעושים יהודים יוצאי איראן בשורות מן השירה הפרסית הקלסית ברפרטואר הפתגמים שלהם, הוא איתות של זהותם הייחודית בקרב יהודים יוצאי ארצות האסלאם בישראל.³⁵ הממסד האקדמי, בדמות האוניברסיטה העברית, שבמסגרת לימודיו בה ערך מר אבי גדיאן את מחקרו, ובו רשם בראיונות של עבודת שדה פולקלוריסטית את פתגמי חמיו

גם *Literature* (Scripta Hierosolymitana, 22), Jerusalem 1971, pp. 171–208. ועתה גם G. Hasan-Rokem, 'Ecotypes: Theory of the Lived and Narrated Experience',

Narrative Culture, 3 (2016), pp. 110–137

33 ע' יסיף, 'הסיפור על "האיש שלא נשבע מימיו": מאויקוטיפ יהודי לאויקוטיפ ישראלי', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ח (תשמ"ה), עמ' 7–32.

34 מושג האויקוטיפ זכה לפיתוח מורכב דווקא בקרב חוקרי הספרות העממית בישראל בעקבות מחקרו החלוצי של רב נוי שנזכר לעיל. על שורשיו הדיסציפלינריים ופיתוחו בספרות העממית, ראו ל' הונקר, 'ארבע צורות של הסתגלות המסורת', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ג (תשמ"ב), עמ' 139–156; ג' חזן-רוקם, 'חקר תהליכי התמורה בסיפור העממי', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ג (תשמ"ב), עמ' 129–137; G. Hasan-Rokem, 'Ökotyp', *Enzyklopädie des Märchens*, X, pp. 258–263. על יישומו בחקר הספרות העממית היהודית, ראו עוד ת' אלכסנדר, 'האגדה הספרדית-היהודית על רבנו קלונימוס בירושלים: לחקר דרכי-ההסתגלות של הסיפור העממי', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ה-ו (תשמ"ד), עמ' 85–122; ח' ברייזצק, "סמידה רמידה ההורסת מזלה במו ידיה": עיון רב-תחומי בסיפור "סינדורה" של יהודי מארוקו', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יג-יד (תשנ"א-תשנ"ב), עמ' 323–348. ועתה גם מאמרי, חזן-רוקם, אויקוטיפים (לעיל הערה 32).

35 על מסורת ביטויי ההתייחסות לטקסטים קנוניים בספרות הפרסית, ראו J. Rubanovich, 'Literary Canon and Patterns of Evaluation in Persian Prose on the Eve of the Mongol Invasion', *Studia Iranica*, 32 (2003), pp. 47–76. על הרגישות בישראל במתן ביטוי למסורות יהודיות בלשון הערבית המתויגת כ'שפת אויב', ראו G. Hasan-Rokem, 'The Birth of Scholarship out of the Spirit of Oral Tradition: Folk Narrative Publications and National Identity in Modern Israel', *Fabula*, 39 (1998), pp. 277–290

ואחי חמיו, גילם לדידם של שני האחים נוריאל מעין קהל כל ישראלי מדומיין, שאליו שידרו את האיראניות של עולמם התרבותי. בכך נפתחת פרספקטיבה נוספת של ההון התרבותי המקופל בפתגמים בעלי הייחוס הפרסי הקלסי: הדגשת הזיקה למקורות קלאסיים כתובים ייצרה הון תרבותי נוסף, על ידי הברדלת נושאי מורשת זו מיהודים מזרח תיכוניים אחרים, יוצאי ארצות ערב.³⁶ הברדלה זו עולה בקנה אחד עם קביעתו של חוקר הספרות הפרסית אחמד כרימי-חכאכ, ומחזקת את זיקת היהודים האיראניים לבני עמם הלא-יהודים באשר למקורות תרבותיים משותפים: 'the origins of Persian literature are thought embedded in the desire of Persian Muslims³⁷ to distinguish themselves from their Arab overlords' אפשר שמתבקש דיון על מידת תקפותה הנמשכת של תפיסה זו בעולמם התרבותי של יהודים יוצאי איראן, לאחר שנים של בידוד מארץ מוצאם; דיון שאיננו אפשרי כאן ועכשיו בגלל קוצר היריעה, ובשל הצורך לערוך מחקר שדה חדש שמטרתו לענות על שאלה זו עצמה.³⁸ חקר הפולקלור – שבהרחבתו, בכיצורו ובהעמקתו שותפים חתן ספר היובל ומחברת המאמר יותר משנות דור – נע בין השדה התרבותי הרחב לבין שולחן הכתיבה, בין המקורות הכתובים לבין השיח המדובר, בין מורים לתלמידים ובין חברים למקצוע.

36 על מורכבות הזהויות של יהודים יוצאי ארצות האסלאם ועל חשיבות ההתייחסות לפולקלור שלהם כחלק עקרוני מן הדיון, ראו מאמר הביקורת שלנו: ג' חזן-רוקם, ו' מדר וד' שריא, 'מ"מזרחים בישראל" ל"קולות מזרחיים": מכיבוש ההגמוניה לשינוי רדיקלי – מאבק חברתי, שיח אינטלקטואלים וחקר הפולקלור', תיאוריה וביקורת, 29 (2006), עמ' 247–254.

37 A. Karimi-Hakkak, 'Iranica Heirloom: Persian Literature', *Iranian Studies*, 31 [A Review of the 'Encyclopaedia Iranica'] (1998), pp. 527–542, on p. 530

38 לדיון עקרוני וחלוצי בפולקלור פרסי-יהודי בהקשר הפולקלור האיראני, ראו S.S. Soroudi 'Judeo-Persian Religious Oath Formulas as Compared with Non-Jewish Iranian Traditions', S. Shaked and A. Netzer (eds.), *Irano-Judaica: Studies Relating to Jewish Contacts with Persian Culture Throughout the Ages*, II, Jerusalem 1990, pp. 167–183. דברים על ההיבט ההיסטורי של מצבם המבודד יחסית של יהודי איראן בין הקהילות היהודיות האחרות במזרח התיכון ראו ש' שקד, 'פרקים במורשתם הקדומה של יהודי פרס', פעמים, 23 (תשמ"ה), עמ' 22–37, במיוחד עמ' 31.